

ادوار فقه مقارن در شیعه

رضا اسلامی^۱، محمد معینی فر^{۲*}

۱. استادیار و عضو هیأت علمی دانشگاه ادیان و مذاهب قم

۲. دانشجوی دکتری و پژوهشگر پژوهشکده ادیان و مذاهب

(تاریخ دریافت: ۹۰/۴/۴؛ تاریخ تصویب: ۹۰/۱۰/۶)

چکیده

در پیشینه علوم مختلف، تدوین کارنامه ادوار آن علم از جمله اسبابی است که به درک بهتر آن علم و شناختن فراز و فرود آن علم کمک بسیار می‌رساند. در زمینه فقه اسلامی هم که از شاخه‌های علوم اسلامی بیرون نیست، این مقوله صادق است و دانشمندان بسیاری برای علم فقه، ادوار و دوره‌های تاریخی را طرح‌ریزی کرده‌اند. اما متأسفانه در تعیین ادوار برای فقه مقارن و تشکیل تاریخچه مجزایی برای این علم، چه در شیعه و چه در اهل سنت تاکنون کار پژوهشی ژرفی ثبت نشده است یا حداقل به اسنادی در این زمینه دست پیدا نکردیم. پژوهش حاضر برای اولین بار در شیعه و اهل سنت، تلاش می‌کند تا با بررسی اسناد تاریخی، ادوار پنجگانه‌ای برای فقه مقارن ارایه دهد و سپس به آثار مهمی که در هر دوره در فقه مقارن نوشته شده است، اشاره کند.

واژگان کلیدی

فقه مقارن، فقه تطبیقی، فقه مقایسه‌ای، تقریب مذاهب اسلامی، ادوار فقه مقارن.

مقدمه

امیرالمؤمنین علی(ع) در وصیت خویش به محمد بن حنفیه چنین می‌فرماید: اقوال و نظرات مردمان را با یکدیگر جمع کن، سپس هر کدام را که به صواب و درستی نزدیک‌تر است، برگزین و هر کدام را که مشکوک است، رها کن تا اینکه فرمودند خود را به خطر انداخته است کسی که به رأی خویش بسنده کند و کسی که پذیرای آرای مختلف باشد، لغزش‌گاه‌ها را می‌شناسد (فیض کاشانی، ۱۴۰۶، ص ۲۱).^۱

یکی از انگیزه‌های پرداختن شیعه به فقه مقارن یا فقه الخلاف همین روایت امام علی(ع) است و می‌توان یکی از ملاک‌های حجیت بحث فقه مقارن در نزد شیعه را همین کلام دانست (حسینی قزوینی، ۱۳۸۶، درس خارج). علاوه بر این که طبیعت بحث فقهی اقتضا می‌کند احتمال‌ها و استنباط‌های مختلف از نصوص دیده شود یا روش‌های وصول به نتایج بر فرض تسلیم به مبانی و منابع اجتهادی مطالعه و بررسی شود و طبعا فقیه هر چه بیش‌تر اقوال و آرا را بررسی کند، اشرف و احاطه بیش‌تری بر بحث پیدا می‌کند و دلیلی بر اختصار نظر فقیه به اقوال درون فقهی وجود ندارد.

پس از بیان انگیزه شیعه برای پرداختن به فقه مقارن لازم است به بررسی تاریخی و فراز و فرود فقه مقارن در شیعه بپردازیم. اما قبل از ورود به بحث باید دو نکته را ذکر کنیم:

اول: شیعه به دلایل سیاسی و نیز اعتقاد داشتن به عصمت ائمه اهل بیت(ع) از سویی و نیز به دلیل وجود حکومت‌های بنی‌امیه و بنی‌عباس در زمان ائمه اطهار از سویی دیگر دوران بسیار مشقت باری را در تقیه برای حفظ عقایدشان پشت سر گذاشته است و همین عامل سبب می‌شود که رسیدن به حقایق آن دوران بسیار دشوار شود.

۱. «أضمم آراء الرجال بعضها الى بعض ثم اختر اقربها من الصواب و ابعدها من الارتباب الى ان قال قد خاطر بنفسه من استغنى برأيه و من استقبل وجوه الآراء عرف مواقع الخطأ» (شیخ حر عاملی، ۱۴۰۹، ص ۴۶؛ نهج البلاغه، ۱۴۱۴، حکمت ۱۶۴).

دوم: ترسیم ادواری برای فقه مقارن در شیعه تاکنون مورد اهتمام نبوده، بلکه با کمال تأسف باید گفت سیر تاریخی فقه مقارن شیعه ناشناخته مانده است و این به سبب نبودن کار عمیق پژوهشی در این زمینه است. البته شاید برخی بگویند نیازی به این کار نیست، زیرا فقه مقارن، جدای از فقه نیست و در فقه، هم به سیر تاریخی و هم به ادوار فقه پرداخته شده است. اما در جواب باید گفت، بله موطن اصلی فقه مقارن، فقه اسلامی است و بازگشت فقه مقارن نیز به فقه است، ولی تا زمانی که فقه مقارن یک روش و یک منهج فقهی محسوب شود، اما ما معتقدیم فقه مقارن با طی کردن مراحل به گرایش مستقل تبدیل شد و در زمره علوم اسلامی قرار گرفت. کار یک فقیه مقارن از یک فقیه صرف، بسیار دشوارتر است؛ زیرا او در دایره‌ای که خود را ملتزم به مطالعات مقارن می‌بیند و به مقداری که از اقوال درون مذهبی بیرون می‌رود باید بر انظار و روش‌های فقهی و مذاهب بائده و سائده و تاریخ آنها مسلط باشد.

با توجه به دو مقدمه مذکور مقصود ما آن است تا تلاش خویش را با رعایت اصول و منطق علمی در راه دست‌یابی به سیر و ادوار فقه مقارن شیعه بذل کنیم. ما با توجه به عناصر فقه، زمان و فراز و فرود فقه مقارن، ادواری را برای فقه مقارن ارایه می‌دهیم و سپس در هر دوره‌ای برخی از کتب و دست‌آوردهای آن دوره را نام می‌بریم. به امید آنکه با پژوهش‌های عمیق‌تر و گشودن افق‌های جدید پیش روی فقه مقارن شاهد پر فروغ‌تر شدن این علم باشیم.

دوره اول. بستر پیدایش

در این دوره که هم دوره صحابه و هم دوره تابعین را شامل می‌شود و تا پایان عصر حضور امامان اهل بیت امتداد دارد، تقابل افکار و اندیشه‌های دینی که ناشی از نحوه فهم و درک آنها از منابع اجتهادی بود، آشکار شد و اختلافات اولیه بروز و به تدریج رشد کرد. اختلاف‌های موجود سبب به وجود آمدن مکتب‌هایی شد، که بارزترین آنها مکتب رأی و مکتب حدیث بود. خاستگاه این دو مدرسه با توجه به شرایط به وجود آمده متفاوت بود. مثلاً مدینه پایگاه اهل حدیث شده بود و عراق (کوفه) پایگاه اهل رأی، و گاهی شخصی که

خود قبلا در پایگاه اهل حدیث بود به کوفه مهاجرت می‌کرد و به آن پایگاه گرایش پیدا می‌کرد. البته باید توجه داشت که رأی در آن موقع ادوار مختلفی را پشت سر گذاشت و مفاهیم مختلفی را به خود گرفت. مثلا رأی در دوره صحابه، از قبیل اجتهاد در برابر نص بود و گاهی هم تلاش برای دست‌یابی به واقع و پیش آمد مجهول سابقه و در دوره‌ای به معنای اعمال نظر شخصی و سلیقه فردی بود.

ما می‌توانیم جریان‌ات علمی ملتزم به امامت امامان شیعه اهل بیت را تحت عنوان جامعی به نام مکتب اهل بیت قرار دهیم که در پی آن جریان‌ات علمی غیر ملتزم را می‌توان در مقابل رصد کرد. طبعاً گرایش‌های اجتهادی متعددی در درون این دو مکتب قابل بررسی است، چنانکه گرایش‌های کلامی نیز به ملاک مستقل دیگری قابل تعقیب و ردیابی است و لذا می‌توان گفت: پس از رسول اکرم (ص) دو مکتب بیش‌تر نبوده است. یکی مکتب اهل بیت عصمت و دیگری مکتبی که در مقابل قرار می‌گرفت، چه مکتب رأی باشد و چه مکتب حدیث باشد. در حقیقت می‌توان این‌گونه گفت که چون علوم دین از طریق وحی به پیامبر اکرم می‌رسید و پس از نبی گرامی ولایت مسلمانان و مؤمنین از طریق نص بر عهده اهل بیت گذاشته شده بود، از این‌رو، این علوم نیز به اهل بیت سپرده شد. زیرا، اگر ابلاغ دستورات الهی ناقص به دست مردم برسد، مقصود شارع حاصل نمی‌شود، پس باید افرادی می‌بودند که معصوم باشند و این امر به آنها واگذار شود.

اما در مقابل کسانی که منصوص بودن ولایت امام علی (ع) و خاندان او را بر نمی‌تافتند، مجبور بودند به اشکالی با این قضیه مقابله کنند، از جمله این راه‌ها پناه بردن به عقل و طریق اجتهاد بود. اما نه اجتهاد صحیح، بلکه اجتهاد در برابر نص قرآن و سنت پیامبر اکرم. البته در نهایت تمامی مکاتب و افرادی که در مقابل اهل بیت قرار می‌گرفتند به‌الا بودن مقام معنوی و علمی آنها اعتراف می‌کردند.

نکته‌ای که بسیار قابل توجه است اینکه هیچ‌کدام از مذاهب اسلامی نمی‌تواند ادعا کند که اهل بیت عصمت استاد دیده باشند، به عنوان مثال، برای تسلط ائمه حتی بر فقه مذاهب مختلف بدون اینکه نزد کسی مسایل آنها را آموخته باشند این روایت قابل ذکر است:

«زهری (م ۱۲۴ هـ) نقل می‌کند که به نزد امام سجاده (ع) رفتم ایشان از من پرسیدند چه می‌کردید؟ من گفتم در مورد روزه گفتگو می‌کردیم تا اینکه رأی من و اصحابم بر این شد

که هیچ روزه‌ای غیر از روزه ماه رمضان واجب نیست. ایشان گفتند، ای زهری چنین نیست که تو گفتی. روزه ۴۰ وجه دارد و... شروع کردند به بر شمردن ۴۰ وجه تا اینکه فرمودند: اما عامه در مورد روزه مریض و روزه مسافر اختلاف دارند، پس گروهی می‌گویند مریض و مسافر باید روزه بگیرند و گروهی می‌گویند نباید روزه بگیرند و گروهی دیگر می‌گویند اگر خواستند روزه بگیرند و اگر نخواستند روزه نگیرند. اما ما (اهل بیت) می‌گوییم: هم مسافر و هم مریض باید روزه خود را بخورند و اگر روزه گرفتند باید قضا کنند (صدوق، ۱۴۲۶، ص ۳۱۵) زیرا خداوند می‌فرماید: «[ولی] هر کسی از شما بیمار یا در سفر باشد، تعدادی از روزهای دیگر [را روزه بدارد]» (بقره، ۱۸۴).

در اینجا امام زین‌العابدین ابتدا اقوال مختلف را آوردند و سپس نظر خویش را ایراد فرمودند و طبیعی است که شاگردان این مکتب همچون سعید بن‌المسیب المخزومی که از بزرگان تابعین است، سعید بن جبیر، ابان بن تغلب (که شاگرد امام سجاده، باقر و صادق (ع) بود) مانند مولای خویش عمل کنند (شیخ مفید، ۱۴۱۳، ص ۲۲۰) بر اساس این گونه گزارشات تاریخی می‌توان گفت بستر مناسب برای شکل‌گیری فقه مقارن در شیعه را خود امامان اهل بیت فراهم آوردند.

دوره دوم. عصر پایه‌گذاری و شکل‌گیری (عصر تدوین)

این دوره که از قرن دو تا قبل از شیخ مفید است، آبستن حوادث بسیاری بود که از آن جمله است پایان کار امویان، شروع کار عباسیان، به وجود آمدن مذاهب مختلف فقهی و کلامی و... از این رو سایه اختلافات این دوره بسیار بیش‌تر از قبل و باعث منشعب شدن توده مسلمانان شد. به همین دلیل بعضی از این فرقه‌ها و مذاهب اعلام وجود کردند و مستقلاً تشکیل حزب و گروه دادند و برخی فردی عمل کردند و برخی هم در گذر زمان به صورت یک فرقه یا مذهب تبدیل شدند به طوری که برخی معتقد بودند مذاهب گوناگون آن زمان به بیش از ۱۰۰ مذهب (مکارم شیرازی، ۱۳۸۵، ص ۱۳۷)، بعضی دیگر ۱۳۸ مذهب (بجنوردی، ۱۳۷۳، ص ۶۰۵) و عده‌ای هم مذاهب آن زمان را بالغ بر ۵۰۰ مذهب می‌دانند (الزلمی، ۱۳۹۶، ص ۲۸).

اولین اختلاف نوشته‌های شیعه

کتاب "الاختلاف" نوشته ابو عبدالله محمد بن العمر الواقدی (۱۳۰-۲۰۷ هـ) است. محتوای این کتاب اختلاف اهل مدینه و کوفه است در مسایلی همچون شفعه، صدقه، عمری، رقبی، ودیعه، عاریه، بضاعه، مضاربه، غضب، سرقه، حدود و شهادت و... (ابن ندیم، ۱۳۵۰، ص ۱۱۱).

نکته‌ای که باید به آن بسیار توجه شود این است که در مورد واقدی و مذهب آن اختلاف است، به گونه‌ای که شرح حال او در برخی از کتب طبقات و اعلام شیعه نیست، ولی ابن ندیم در "الفهرست" در مورد او می‌گوید: «واقدی شیعه بوده و تقیه می‌کرد و روایت کرده که علی(ع) از معجزات پیامبر اکرم است مانند عصا برای حضرت موسی و زنده کردن مردگان برای حضرت عیسی» (ابن ندیم، ۱۳۵۰، ص ۱۱۱؛ خویی، ۱۴۰۳، ص ۱۱۴۵۵).

لازم به ذکر است قبل از واقدی، ابن ابی رافع (ابوالحسن) کتاب "اختلاف الطلوع" (ابن ندیم، ۱۳۵۰، ص ۳۳۷) را نگاشته که ما به دلیل جهل به موضوع کتاب از آن صرف نظر کردیم.

اما برخی کتب دیگر که در این دوره در قالب "اختلافات" یا "ردود" نگاشته شده‌اند به شرح زیر است:

۱. کتاب اختلاف الحج: تألیف ابومحمد یونس بن عبدالرحمن مولی آل یقطین از اصحاب امام کاظم و امام رضا(ع) است (آقا بزرگ تهرانی، ۱۴۰۳، ص ۱۸۹۴).

۲. کتاب جمع فیه مسایل متفرقة للشافعی و ابی‌ثور و الاصفهانی و غیرهم: از فضل بن شاذان است (م ۲۶۰ هـ) که شاگردش از آن نام برده است.

۳. کتاب النقص علی ابی‌عبید فی الطلاق: از فضل بن شاذان است.

او کتب دیگری در فقه و کلام و... دارد برای او بیش از ۱۸۰ کتاب نام برده‌اند. (شیخ طوسی، ۱۴۱۷، ص ۵۵۲؛ نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۸۴۰؛ خویی، ۱۴۰۳، ص ۹۳۵۵). او از اصحاب امام جواد، امام علی النقی و امام حسن عسکری(ع) است و به گفته بعضی از امام رضا(ع) هم روایت دارد (ابن شاذان، ۱۳۶۳، ص ۵۸)، کتاب المتعه و کتاب الايضاح از دیگر کتب فضل بن شاذان است. کتاب الايضاح در بیان مسایل اختلافی در کلام (عقاید) و فروع (فقه) است، و جای جای آن مسایل اختلافی از جمله مسح بر کفش، حلال بودن شراب، لمس

- آلت تناسلی و ابطال وضو، منع انجام حج و روزه و نماز برای میت، طلاق، متعه و... را می‌آورد و بر مخالفان دلیل اقامه می‌کند (ابن شاذان، ۱۳۶۳، ص ۳۰۹).^۱
۴. کتاب الرد علی من صام او افطر قبل رؤیته: از محمد بن مسعود بن محمد بن عیاش السلمی السمرقندی معروف به عیاشی است. او ابتدا از اهل سنت بوده، ولی در اوان جوانی شیعه می‌شود. از اصحاب ابن فضال است و حدود ۲۰۰ تصنیف برایش گفته‌اند. دوران حیاتش در طول ۲۰۰ تا ۳۰۰ هجری بوده است (آقا بزرگ تهرانی، ۱۴۰۳، ص ۳۰۵).^۲
۵. کتاب اختلاف العلماء: از علی بن محمد بن عبید بن زبیر ابن الکوفی (م ۳۴۸ هـ) (آقا بزرگ، ۱۴۰۳، ص ۲۰۲).
۶. کتاب الرد علی اصحاب الاجتهاد فی الاحکام: از علی بن احمد ابوالقاسم الکوفی (م ۳۵۲ هـ) (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۲۶۵).^۳
۷. اختلاف الفقهاء: نعمان بن محمد بن منصور بن احمد بن حیون، قاضی ابوحنیفه (م ۳۶۳ هـ) صاحب کتاب معروف "دعائم الاسلام". البته در شیعه اثنی عشریه بودن و اسماعیلی بودن او محل اختلاف است (آقا بزرگ تهرانی، ۱۴۰۳، ص ۳۲۵). البته اسم این کتاب را اختلاف اصول المذهب نیز گفته‌اند (آقابزرگ تهرانی، ۱۳۸۱، ص ۳۰۹).^۴ و اگر "اختلاف الفقهاء" همان کتاب "اختلاف اصول المذاهب" باشد، بیش تر جنبه اصولی دارد تا فقهی و شاید به طور کلی از بحث ما خارج شود.^۵
۸. کتاب الرد علی مظهر الرخصه فی المسکر: از محمد بن احمد بن داود بن علی (م ۳۶۸ هـ) است.^۶

۱. و نیز محمد رضا جواهری، دلایل وجود اجتهاد در عصر ائمه معصومین، ص ۳۰۹.

۲. و نیز خوبی، معجم رجال الحدیث، ج ۱۷، ص ۱۱۷۶۸؛ نجاشی، رجال نجاشی، ص ۹۴۴.

۳. و نیز خوبی، معجم رجال الحدیث، ص ۷۸۹۰.

۴. و نیز آقا بزرگ، الذریعه الی تصانیف الشیعه، ج ۱، ص ۳۶۰؛ هاشم عثمان، الاسماعیلیه بین الحقیقه و الاباطیل

ص ۴۱۸؛ جعفر سبحانی، تاریخ اسماعیلیه، ص ۲۹۵؛ ابن خلکان، وفيات الاعیان و انباء ابناء الزمان، ج ۵، ص ۴۱۵.

۵. قاضی نعمان بن محمد، بی تا، کل کتاب.

۶. البته تاریخ وفات او را ۳۷۸ هـ هم گفته‌اند.

۹. کتاب الرد علی ابن قولویه فی الصیام: از محمد بن احمد بن داود بن علی ابوالحسن (سابق الذکر) (شیخ حر عاملی، ۱۳۶۲ ش، ۲۴۰).^۱

۱۰. کتاب الرد علی ابن داود فی عدد شهر رمضان: نوشته جعفر بن محمد بن جعفر (م ۳۸۰ هـ) است (خویی، ۱۴۰۳، ص ۱۰۵).

۱۱. تهذیب الشیعه لاحکام الشریعه: نوشته محمد بن احمد بن الجنید معروف به ابن جنید اسکافی (م ۳۸۱ هـ) به راستی شاید ابن جنید یکی از پیشگامان فن فقه مقارن بوده باشد که در این میدان قلم فرسایی کرده است. علامه حلی می‌گوید: محمد بن معد می‌گوید: یک جلد از کتاب تهذیب الشیعه ابن جنید به دستم رسید که کتاب نکاح بود. آنرا صفحه زدم و در مضمون آن دقت کردم، پس کسی را ندیدم که بلیغ‌تر و نیکوتر و دقیق‌تر از او نگاهشته باشد، او فروع و اصول را آورده و مسایل خلاف را بررسی کرده و به طرق امامیه و مخالفینشان استدلال کرده بود (علامه حلی، ۱۴۱۵، ص ۲۹۱). شیخ طوسی می‌گوید: کتاب تهذیب حدود ۲۰ جلد و بر طبق ابواب فقه و طبق روش فقها است (النیسابوری الکتوری، ۱۴۰۹، ص ۱۴۷).^۲

متأسفانه این کتاب به ما نرسیده است، ولی خلاصه‌ای از آن تحت عنوان "مختصر الاحمدی فی الفقه المحمدی" موجود بوده که علامه حلی احوال او را از کتاب "مختصر الاحمدی فی الفقه" در کتاب خویش "مختلف الشیعه فی الاحکام الشریعه" نقل می‌کند^۳ (علامه حلی، ۱۴۱۵، ص ۲۹۲).^۴ مضافاً بر آن در کتاب "الاقبال بالاعمال الحسنه" (اقبال الاعمال) از مختصر کتاب "تهذیب" قسمت سوم بخشی را آورده است (علی بن طاووس، ۱۴۱۸، ص ۵۸). و تأسف بارتر آنکه پس از علامه حلی همان کتاب "مختصر الاحمدی فی الفقه" نیز هیچ اثری از آثارش نیست.

اما به راستی چرا چنین کتاب گران‌سنگی با این حجم عظیم از بین رفته است؟ (آقا

۱. و نیز نجاشی، رجال، رقم ۱۰۴۵.

۲. و نیز شیخ طوسی، فهرست، ص ۲۰۹.

۳. لازم به ذکر است که شیخ طوسی می‌گوید کتاب مختصر الاحمدی فی الفقه کتابی جدا است (الفهرست، ص ۲۰۹).

۴. و نیز آقا بزرگ تهرانی، الذریعه، ج ۲۰، ص ۱۷۶.

بزرگ تهرانی، ۱۴۰۳، ص ۵۱۱؛ شیخ طوسی، ۱۴۱۷، ص ۲۰۹).
 ۱۲. تبصرة العارف و نقد الزائف: نوشته ابن جنید است. ^۱ (النيسابوری الکتوری، ۱۴۰۹، ص ۹۶).^۲

دوره سوم. رشد، تکمیل و توسعه (عصر زرین)

پس از سپری شدن دوره قبل و اتمام عصر حضور ائمه (ع) افتخای جدیدی در پیش روی شیعه باز شد. زیرا از سویی از فیض دیدار ائمه به صورت عمومی دیگر خبری نبود تا در صورت بروز مسایل مستحدثه از وجود مبارک آنها استفتاء کنند و از سویی دیگر اوضاعی جدید را بدون حضور ائمه باید تجربه می‌کرد، که در این میان خود فقها به نیابت از معصوم باید این وظیفه خطیر را به عهده می‌گرفتند و شیعیان را رهبری می‌کردند. به همین منظور در هر عصری یکی از فقهای بزرگ، زعامت شیعیان را بر عهده می‌گرفت و ملجأ دیگر فقها نیز محسوب می‌شد.

البته باید توجه داشت که این زعامت فقهای شیعه امری نبود که یک مرتبه و دفعتاً به وجود آید، بلکه خود پیامبر اکرم (ص) از زمان خودشان تا آخرین امام معصوم، بر پرورش و آماده‌سازی اصحاب شیعیان برای روزگار پس از غیبت بوده است و اصحاب شیعیان را با مبانی استنباط و اجتهاد طبق موازین شرع مقدس آشنا می‌کردند و حتی به آنها چگونگی روش استنباط و چگونگی کشف مسایل نوپا را آموزش می‌دادند.^۳ مضافاً بر آموزش، ائمه همواره مردم را به فقها ارجاع می‌دادند و شأن و جایگاه فقها و مجتهدان را برای مردم تبیین می‌کردند.^۴

۱. جهت ملاحظه مخالفین و موافقین ابن جنید نسبت به قیاس، مراجعه شود به مجله "فقه اهل بیت علیهم السلام" ج ۳۰، تابستان ۱۳۸۱، مقاله خزرچی، ص ۲۲۷.
 ۲. و نیز آقا بزرگ تهرانی، الذریعه، ج ۳، ص ۳۱۸ / سید بحر العلوم، فوائد الرجالیه، ج ۳، ص ۲۰۷ / علی پناه اشتیاردی، مجموعه فتاوی ابن جنید، ص ۸.
 ۳. ر. ک. (غزالی، بی تا، ۲ / ۳۲۶)، (فضل بن شاذان، ۱۳۶۳ ش، ۱۹۰)، مظفر، اصول الفقه، ج ۲، ص ۱۹۴ / جناتی، منابع اجتهاد از دیدگاه مذاهب اسلامی، ص ۲۸۲، محمد رضا جواهری، دلایل وجود اجتهاد در عصر ائمه ص ۱۷۰-۱۷۷ (بحرانی، ۱۴۱۹، ۲ / ۱۷۶) کلینی، الفروع من الکافی، ج ۵، ص ۳۵۷ / مجلسی، بحار الانوار، ۲ / ۲۷۹.
 ۴. (شیخ عباس قمی، بی تا، ۱ / ۱۸)، (فیروز آبادی، ۱۳۹۵، ۶ / ۲۲۸ و ۲۲۹)، (منتظری، ۱۴۰۹، ۲ / ۹۳)، جعفر

نگارش اولین کتاب فقه مقارن مصطلح

ابوعبدالله محمد بن محمد بن النعمان ابن المعلم العکبری البغدادی (۳۳۶-۴۱۳ هـ) معروف به شیخ مفید زمانی به عرصه وجود پای گذاشت که محدثان نابغه‌ای چون مرحوم کلینی و مرحوم صدوق و... نام خویش را در آن عرصه جاودانه کردند. اما شیخ مفید با وجود ستون‌های سنگین حدیثی آن زمان توانست منهج فقهی جدیدی را بنا نهد که غیر از منابع کتاب و سنت پیامبر و ائمه علیهم السلام بر منبع عقل نیز تکیه داشت (شیخ مفید، ۱۴۱۳، ص ۴۴).

البته مرحوم مفید در عین اینکه عقل را به عنوان یک منبع قبول دارد، ولی قیاس و استحسان و امثال آن را حجت نمی‌داند (شیخ مفید، ۱۴۱۳، ص ۴۴). و همین مسأله است که روش شیخ مفید را از ابن جنید و امثال او متمایز کرده است (عبدالله‌آبادی، ۱۳۷۷، ص ۱۲۷).

شیخ مفید اساتید مذاهب مختلف را نیز دیده بود و به مذاهب مختلف مسلط بود، به همین دلیل بسیاری از شاگردان او نیز از مذاهب مختلف به خصوص اهل سنت بودند، حتی به نقلی اولین کسی که به محمد بن نعمان لقب «مفید» را داد، علی بن عیسی الرمانی (۲۹۶ - ۳۸۴ هـ) از علمای معتزله بوده است (واعظ زاده خراسانی، ۱۳۷۹، ص ۱۹۳).

با توجه به شرایط سیاسی شیعیان در آن زمان و اوضاع اهل سنت و جایگاه شیخ مفید به عنوان زعیم شیعیان، تعدادی از آثار شیخ مفید در مسایل اختلافی فقه مقارن نگاشته شد. اگر آثار فقهی شیخ به تطبیقی و غیر تطبیقی و هر کدام به استدلالی، نیمه استدلالی و غیراستدلالی تقسیم شوند، می‌توانیم آثاری که شیخ در فقه مقارن نگاشته را به شرح زیر اعلام کنیم:

سبحانی، کلیات فی علم رجال، ص ۴۶۹. محمد بن علی الاردبیلی الغروی، جامع الرواه و ازاحه الاشتباهات عن الطرق و الاسناد، ج ۲، ص ۱۹۳/ شیخ عباس قمی، سفینه البحار و مدینه الحکم و الآثار، ج ۲، ص ۳۳۱. (شیخ طوسی، ۱۴۰۷، ص ۲۳۵) جواهری، دلائل وجود اجتهاد در عصر ائمه معصومین، ص ۱۸۹. (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۵، ص ۳۴۴)

آثار فقهی شیخ مفید

۱. تطبیقی:

الف) نیمه استدلالی:

۱. الاعلام فيما اتفقت الاماميه عليه من الاحكام.

ب) غیر استدلالی:

۲. المسائل العويصيه.

ج) استدلالی:

۳. المسائل الصاغانيه.

۴. تحريم ذبائح اهل الكتاب.

۵. رساله المسح على الرجلين.

۶. خلاصه الايجاز في المتعه.

۲. غیر تطبیقی: (که از محل بحث خارج است).

آثار فقهی تطبیقی از سید مرتضی تا علامه حلی

۱. الانتصار فی انفرادات الاماميه: تالیف سید علی بن الحسین بن موسی الشریف المرتضی ملقب به علم الهدی (۳۵۵ - ۴۳۶ هـ) (مدرس تبریزی، ۱۳۷۴، ص ۱۸۶).^۱ اسم این کتاب در نقل های مختلف متفاوت است مانند: "مسائل الانفرادات فی الفقه" (یوسف البحرانی، بی تا، ص ۳۲۰)، "ما تفرّد به الاماميه من المسائل الفقهيه" (ابن شهر آشوب، ۱۳۸۰ ش، ص ۷۰).^۲

۲. مسائل الناصريات (علم الهدی، ۱۴۱۷، ص ۶۱).

۳. الخلاف: ابوجعفر محمد بن حسن بن علی بن حسن طوسی معروف به شیخ الطائفه و شیخ طوسی (م ۴۶۰ هـ)، اسم کتاب را به نام "مسائل الخلاف" و یا "الخلاف فی

۱. و نیز آقا بزرگ تهرانی، الذریعه ج ۲، ص ۳۶۰ شماره ۱۴۵۵.

۲. برای اطلاعات بیشتر مراجعه کنید مقاله آثار فقهی سید مرتضی علم الهدی، نوشته سید مهدی طباطبائی، مجله

فقه اهل بیت سال ۵ شماره ۲۰، ص ۳۱۲.

الاحکام" نیز آورده‌اند (آقا بزرگ تهرانی، ۱۴۰۳، ص ۲۳۵). ولی خود شیخ در "فهرست"، زمانی که به کتب خویش می‌رسد به این شکل از کتاب خویش نام می‌برد: «وله مسایل الخلاف مع الكل فی الفقه». (شیخ طوسی، ۱۴۱۷، ص ۲۴۱)، اما امروز با نام کتاب "خلاف" مشهور است.

۴. المؤلف من المختلف بین ائمه السلف: تألیف ابوعلی فضل بن حسن بن فضل طبرسی معروف به امین الاسلام طبرسی (۴۷۰ - ۵۴۸ هـ) صاحب مجمع البیان است. این کتاب، تلخیص کتاب مسایل الخلاف شیخ طوسی است. (طبرسی، ۱۴۳۰، ص ۱۲۴).

۵. غنیة النزوع الی علمی الاصول و الفروع: از سید حمزه بن علی بن زهره حلبی (۱۱۱-۵۸۵ هـ) است (آقا بزرگ تهرانی، ۱۴۰۳، ص ۲۱۱).^۱

۶. جامع الخلاف و الوفاق بین الامامیه و بین ائمه الحجاز و العراق: تألیف علی بن محمد مؤمن قمی سبزواری (م ۷۰۰ هـ). این کتاب در واقع شرح قسمت سوم (فروع) کتاب "غنیة النزوع" ابن زهره حلبی است و به همین دلیل برخی بر پشت کتاب نوشته‌اند "شرح غنیة ابن زهره المسمی بجامع الخلاف و الوفاق".

۷. منتهی المطلب فی تحقیق المذهب: تألیف علامه حسن بن یوسف بن مطهر اسدی (۶۴۸ - ۷۲۶ هـ) معروف به علامه حلبی است. (علامه حلبی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۱۰) این کتاب گران‌سنگ توسط بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی در ۱۵ جلد به صورت زیبا به طبع رسیده است.

۸. تذکره الفقهاء: تألیف علامه حلبی است.

۹. مختلف الشیعه فی احکام الشریعه: تألیف علامه حلبی است. این کتاب از اولین آثار فقه مقارنه‌ای درون مذهبی است.

دوره چهارم. خمودی فقه مقارن

در دوره قبل با آثار مهم علامه حلبی و دیگر معاصران وی، فقه مقارن به اوج وسعت خویش رسید. اما در این دوره به علت پاره‌ای از مسایل سیاسی حاکم بر آن زمان که هم

۱. و نیز آقا بزرگ، الذریعه، جلد ۱۶، ص ۶۹، شماره ۳۴۶، ابن زهره، ۱۴۱۷، کل کتاب.

گریبان‌گیر اهل سنت بود و هم بر شیعه تأثیر گذاشت (که مقداری از آن در دوره چهارم اهل سنت گذشت) فقه مقارن نتوانست به رشد خویش ادامه دهد.

یکی دیگر از عوامل به وجود آمدن اختلافات بین شیعه و سنی که به طور غیرمستقیم بر فقه مقارن نیز اثر منفی گذاشت و باعث رکود آن شد، رخنه دشمنان و منافقان در صفوف مسلمین بود به این گونه که وقتی دولت عثمانی در حوالی قرن نهم قدرت زیادی پیدا کرده بود اسلام به اروپا صادر شد و در آنجا تبلیغ می‌شد. اروپاییان و مسیحیان صلیبی از این پیشرفت سخت برآشفتنند و در صدد ایجاد تفرقه در میان مسلمین شدند به همین دلیل به راه‌حل‌های مختلفی دست زدند که یکی از این راه‌حل‌ها این بود که بعضی از آنها به عنوان اینکه مسلمان شده‌اند در میان مسلمین می‌رفتند مثلاً بعضی مانند آیت‌الله بلژیکی و شیخ حسن آلمانی و شیخ یوسف فرانسوی، آن چنان زبان بومی مناطق مختلف را فراگرفته بودند و لباس روحانی می‌پوشیدند که مردم تحت تأثیر تبلیغات تفرقه‌انگیز آنها واقع می‌شدند (احمد کسروی، ۱۳۶۳، صص ۳۶ و ۵۰).^۱

و نیز به وجود آمدن نهضت اخباریان عامل دیگری بود که سبب شد تا فقه مقارن دوره‌ای جدید از تاریخ را تجربه کند که می‌توان گفت تجربه خوبی نبود. به طور کلی سیر فقه مقارن پس از علامه حلی سیری نزولی را طی کرده است به این گونه که پس از ایشان، فقهای بعدی در حد ناچیزی به تشریح و تلخیص و تحشی آثار قبلی پرداخته و کار تازه‌ای ارائه ندادند و سپس با روی کار آمدن اخباریان حتی از شرح و خلاصه هم خبر چندانی نیست.

یکی از علت‌هایی که در دوران استیلای اخباریان سبب شد تا فقه مقارن در لاک خویش فرو رود این بود که «اخباریان، مجتهدان شیعه را متهم به پیروی از اهل سنت و تأثیرپذیری از آنان می‌دانستند» (رضا اسلامی، ۱۳۸۴، ص ۳۵۹). از سویی فقیه مقارن باید

۱. و نیز ترجمه دکتر بی‌آزار شیرازی، همبستگی مذاهب اسلامی، سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی چاپ ۱۳۷۷ ش ۱۹۹۸، ص ۱۹/لازم به ذکر است نقل چنین مطلبی از فردی مانند کسروی که خود مخالف روحانیت و .. بوده است شاید شاهدهی بر اطلاع خود این اشخاص از چنین دسیسه‌هایی باشد.

کسی باشد که بتواند با ادله اصولی و عقلی و... اجتهاد کند و سره را از ناسره تشخیص دهد، و از سویی دیگر اخباریان که مشرب آنها حول سنت و حدیث‌گرا بودند، این گونه اجتهاد را برنمی‌تافتند در نتیجه فقه‌مقارن در این دوره مهجور ماند. علاوه بر مطالب مذکور عامل مهم دیگری که سبب شد فقه‌مقارن در خموشی به سر برد تلاقی مجتهدان اصولی با مجتهدان اخباری بود، زیرا این تلاقی باعث شده بود تا اندیشمندان شیعه بیش‌تر از آنکه به فقه برون مذهبی بپردازند به نقطه نظرات اخباری و اصولی خویش مشغول شوند، و فرصتی نداشته باشند تا به تضارب آراء با مذاهب دیگر بپردازند. البته نباید منکر بود که این اختلاف اصولی‌ها با اخباری‌ها محاسن زیادی برای تقویت پایه‌های اجتهاد و نیز به وجود آمدن موسوعه‌های حدیثی داشت.

در مجموع می‌توان به آثار زیر در این دوره اشاره کرد:

۱. مختصر التذکره: نوشته جمال‌الدین احمد بن عبدالله بن متوج بحرانی (م ۸۲۰ هـ) (امین، بی‌تا، ص ۱۴).
۲. تلخیص الخلاف و خلاصة الاختلاف (منتخب الخلاف): نوشته مفلح بن حسن راشد صیمری متوفای حدود ۹۰۰ هـ است. (اعیان الشیعه، بی‌تا، ص ۱۳۳).^۱
۳. خلاصة الایجاز فی المتعة (الموجز فی المتعة): از علی بن حسین عاملی کرکی (م ۹۴۰ هـ) معروف به محقق ثانی یا محقق کرکی است. قبلاً اشاره کردیم که برای شیخ مفید چندین رساله و کتاب در متعه ذکر کرده‌اند و کتاب "الموجز فی المتعه" را نیز گفته‌اند از شیخ مفید است که توسط محقق کرکی خلاصه و تحت عنوان "خلاصة الایجاز فی المتعه" درآمده است.^۲ (شیخ مفید، ۱۴۱۳).
۴. نهاية الاقدام فی وجوب المسح علی الاقدام: نوشته قاضی سید نورالله شوشتری معروف به شهید ثالث (۹۵۶-۱۰۱۹ هـ) است. این اثر فقط به مسأله مسح بر پاها به استناد آیه شش (۶) سوره مائده اشاره دارد، ولی در نوع خود بسیار بی‌نظیر است، زیرا می‌توان

۱. و نیز آقا بزرگ، الذریعه، ج ۳۲، ص ۴۰۰/ الذریعه، ج ۴، ص ۴۲۲/ صیمری، منتخب الخلاف.

۲. در قسمت شماره شش کتب شیخ مفید توضیح داده شده است.

گفت شاید نظر تمامی مذاهب موجود و حتی غیر موجود را در مسأله استقصاء کرده است.

۵. حرمت ذبایح اهل الکتاب: تألیف بهاء الدین محمد بن حسین عاملی معروف به شیخ بهایی (۹۵۳ - ۱۰۳۱ هـ) است. مؤلف دلیل نگاشتن کتاب را اینگونه بیان می‌کند که سلطان روم نامه‌ای نوشته و گفته که شما ذبایح ما را حرام می‌دانید در صورتی که در قرآن شما آمده: (وَ طَعَامُ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَلٌّ لَكُمْ) (مائده/۵) و طعام کسانی که اهل کتاب‌اند برای شما حلال [است]. سپس شاه عباس هم از شیخ بهایی خواست تا کتابی بنگارد و جواب تشنیع آنها را بدهد که شیخ بهایی هم این کتاب را می‌نگارد.^۱

۶. حاشیه علی مختلف الشیعه: از محمد باقر بن محمد حسینی استرآبادی معروف به میرداماد (۱۰۴۰ هـ) است. قبلاً گذشت که کتاب "مختلف الشیعه فی احکام الشریعه" از علامه حلی است، و میرداماد بر آن حاشیه زده است.^۲

دوره پنجم. عصر حاضر

در این دوره و با روی کار آمدن مجتهدان و فقهای نابغه‌ای چون ملا مهدی نراقی (م ۱۲۰۹ هـ) علامه بحر العلوم (م ۱۲۱۲ هـ)، شیخ جعفر کاشف الغطاء (م ۱۲۲۷ هـ) صاحب جواهر (م ۱۲۶۶ هـ) و شیخ انصاری (م ۱۲۸۱ هـ) و... بار دیگر مجالس تبادل نظر و دیدگاه‌ها رونق گرفت و چون بزرگ‌ترین خدمت اخباریان که جمع‌آوری جوامع روایی عظیم شیعه بود در خدمت اجتهاد قرار گرفت، فقها نیز به نحو احسن از این دست آورد دوره اخباری‌ها استفاده کرده و توانستند گام‌های بلندی در تعالی مبانی اجتهادی و فقهی اصولی بردارند و این بهترین فرصت برای کسانی بود که به دنبال تضارب افکار و آراء فقهی بودند، زیرا در زیر چتر آن می‌توانستند کرسی‌های فقه مقارن را برقرار کنند. اما برخی از آثاری که در این دوره به ثمر رسیدند از این قرار هستند:

۱. تحریر المجله: شرح شیخ محمد حسین کاشف الغطاء (۱۲۹۴-۱۳۷۳ هـ) این کتاب

۱. شیخ بهایی، ۱۴۱۰.

۲. این کتاب در ضمن کتاب "اثنی عشر رساله" چاپ شده است / میرداماد، ۱۳۹۷.

که در دولت عثمانی‌ها و به مذهب حنفی‌ها نوشته شده است، در حقیقت قانونی است به صورت مقارنه که افراد زیادی آن را شرح کرده‌اند. یکی از شارحان مرحوم کاشف الغطا است. که در حقیقت غیر از شرح نکات اختلافی را به آن افزوده و بعضاً ایراداتی نیز به آن وارد نموده است. چون این کتاب یک اثر قانونی (حقوقی) محسوب می‌شده، از آوردن اسم مذاهب و صاحب‌نظران خودداری شده است، ولی در پاورقی‌ها که توسط مصحح صورت گرفته این مهم نیز اجرا شده است. این کتاب در پنج جلد و توسط مجمع جهانی تقریب در سال ۱۴۲۲ به زیور طبع آراسته شده است.^۱

۲. مسایل فقهیه: از علامه سید عبدالحسین موسوی معروف به سید شرف‌الدین (م ۱۳۷۷ هـ) است. تاریخ تألیف کتاب در حوالی بعد از (۱۳۶۵ هـ) است (آقا بزرگ تهرانی، ۱۴۰۳، ۷/ ۱۱۴). برخی از مسایلی که در کتاب عنوان شده عبارت‌اند از: الجمع بین الصلاتین، تکبیره الاحرام، تقصیر المسافر و افطاره. این کتاب با توجه به حجم کمی که دارد ولی مسایل اختلافی مبتلا به را با زبانی بسیار شیرین و گویا در بین مذاهب مختلف با آوردن ادله بیان کرده است.^۲

۳. المسح علی الارجل او غسلها فی الوضوء: سید عبدالحسین شرف‌الدین موسوی این رساله نیز در ضمن کتاب قبلی ایشان به چاپ رسیده است.^۳ لازم به ذکر است مرحوم علامه شرف‌الدین آثار دیگری نیز دارد که به صورت مقارن بحث کرده است ولی چون صرفاً در فقه مقارن نیست و بعضاً نکات تاریخی یا موارد دیگر را ذکر نموده‌اند، ما آن آثار را نیاوردیم و الا کتب دیگر ایشان مانند الفصول المهمه، المراجعات و کتاب ابوهریره و... در زمینه مقارن بین المذاهب است.^۴

۴. الفقه علی المذاهب الخمسه: از محمد جواد مغنیه (م ۱۴۰۰ هـ) است. این کتاب بر

۱. کاشف الغطا، ۱۴۲۲.

۲. شرف‌الدین موسوی، ۱۴۲۰.

۳. شرف‌الدین موسوی، ۱۳۸۱ هـ.

۴. آثار ایشان بسیار بیشتر از این چیزی است که اکنون موجود است ولی دشمنان کور دل، کتابخانه او را آتش زدند که در این میان بسیاری از آثار ارزشمند ایشان از بین رفته است.

پنج مذهب جعفری، حنفی، مالکی، شافعی و حنبلی است.^۱

۵. الفقه علی المذاهب الاربعه و مذهب اهل البيت عليهم السلام: تألیف سید محمد الغروی و الشیخ یاسر مازح است. این کتاب در اصل "الفقه علی المذاهب الاربعه" از عبدالرحمن الجزیری است که در چهار مذهب حنفی، مالکی، شافعی و حنبلی نوشته و به چاپ رسیده است. پس از آن سید محمد غروی و یاسر مازح نظرات ائمه اطهار(ع) را به نظرات دیگر مذاهب ضمیمه کردند و با هم تحت عنوان کتاب "الفقه علی المذاهب الاربعه و مذهب اهل البيت" به چاپ رساندند. با توجه به اسم کتاب، در مورد نظر شیعیان فقط نظر ائمه معصوم(ع) آورده شده و به نظر فقها و علمای شیعه اشاره‌ای نشده است، فقط در موارد نادری اگر در نظر فقهای شیعه تتمه یا شرح یا تکمله‌ای بوده در ادامه نظر اهل بیت آورده و در پاورقی ارجاع داده‌اند.^۲

۶. الانصاف فی مسایل دام فیها الخلاف: تألیف آیت الله جعفر سبحانی متولد (۱۳۴۷ هـ) است. این کتاب به شکل مسأله محور، ۱۲ مسأله از مسایل اختلافی فقهی بین شیعه و سنی را مطرح و در هر کدام با آوردن احادیث و آیات و نقطه نظرات دیگر علمای موافق و مخالف بحث را ادامه داده است. مسایل مطرح در کتاب عبارت‌اند از: الوضوء، تشریح الاذان و التثویب، البسمله جزئیاتها، الجمع بین الصلاتین، القصر فی السفر، افطار المسافر فی شهر رمضان. و هر یک از این موضوعات نیز تحت عنوان مسایلی ریزتر، مورد بررسی قرار گرفته است. این کتاب در یک جلد و حدود ۵۵۰ صفحه توسط مؤسسه امام صادق(ع) در تاریخ (۱۴۲۳) در قم به چاپ رسیده است.^۳ و نیز الاعتصام بالکتاب و السنه سبع مسایل فقهیه.^۴

۷. وضوء النبی(ص): تألیف سید علی شهرستانی (معاصر) است. این اثر که مصداق پژوهش مسأله محور است، وضو را در چهار زاویه متفاوت مورد بحث و پژوهش قرار

۱. مغنیه، ۱۴۱۶.

۲. الغروی و مازح، ۱۴۱۹.

۳. جعفر سبحانی، ۱۴۲۳.

۴. جعفر سبحانی، ۱۴۱۵.

داده که عبارت‌اند از: از جهت تاریخی، از جهت روایی، از جهت قرآنی و لغتی، از جهت تأسیسی فقهی و اصولی.^۱

۸. دراسات فقهیه فی مسایل خلافیه: تألیف نجم الدین طبری (معاصر) است.^۲

۹. احیاء الاراضی الموات: از محمود بن محمد حسن مظفر (معاصر) است. مؤلف در این کتاب با روش استدلالی، نظر مشهورترین مدارس فقها را با ترتیب سابقه ظهورشان می‌آورد که عبارت‌اند از: امامیه، زیدیه، احناف، مالکیه، شافعیه، حنابله و ظاهریه، (مظفر، ۱۳۹۲، ۱۱) این کتاب در یک جلد و حدود ۳۵۸ صفحه در قاهره چاپ شده است.

۱۰. المتعه و اثرها فی الاصلاح الاجتماعی: از توفیق فکیکی (معاصر) است. مؤلف در اولین جمله کتاب خویش می‌نویسد: «الساکت عن الحق شیطان اخرس» یعنی سکوت کننده از حق، شیطانی لال است. و در پی آن قضیه شخصی مصری را می‌گوید که به بلاد شرق مسافرت می‌کند و بعضی قضایا را از جمله ازدواج متعه را به صورت غلط بیان می‌کند. و از آن جمله است که در نجف اشرف کودکانی را می‌دیده که در گوش‌هایشان حلقه‌هایی آویزان کرده بودند و آن، نشانه‌ای بود که آنها بچه‌های ازدواج متعه هستند که در میان شیعه و بخصوص در بلاد فارس بیش‌تر بوده است. همین مطالب مؤلف را بر آن داشته تا پیرامون ازدواج متعه و اثر وضعی آن در اجتماع بحث کند.

این کتاب چون با نگاه تیزبینانه، در مورد مشکلات روانی و اجتماعی عدم ازدواج متعه تألیف شده، در بهبود بهداشت اجتماعی و سلامت فردی کاری بسیار زیبا می‌باشد. ایشان در انتها فوائدی که با ازدواج متعه برای اجتماع حاصل می‌شود را می‌شمرند که از آن جمله است: پاک شدن اخلاق اجتماعی از رذائل، حفظ نسل، در امان بودن از فحشا و فساد و لواط و...^۳ این کتاب در یک جلد و حدود ۹۷ صفحه در بیروت به چاپ رسیده است.

۱۱. فی رحاب اهل البیت(ع): این اسم مربوط به سلسله کتاب‌هایی است که در قطع

۱. شهرستانی، ۱۴۱۶ و ۱۴۲۰.

۲. طبری، ۱۴۲۲.

۳. فکیکی، ۱۳۹۹.

پالتویی توسط المجمع العالمی لاهل البیت(ع) چاپ شده و هر جلد آن مربوط به یک مسأله از فقه است.

۱۲. دروس فی الفقه المقارن: تألیف آیت الله ابراهیم جناتی (معاصر) است.^۱

۱۳. الفقه المقارن: تألیف گروهی از محققان حوزه علمیه که برخی از ابواب فقه را به صورت مقارنه‌ای بحث کرده است.^۲

۱۴. دائرة المعارف فقه مقارن: تألیف آیت الله ناصر مکارم شیرازی متولد (۱۳۰۵ ش) معاصر است. این دایرة المعارف با همکاری جمعی از اساتید و محققان زیر نظر آیت الله مکارم شیرازی تهیه شده است. جلد اول این دایرة المعارف در تاریخ (۱۳۸۵ ش) به چاپ رسیده است.^۳

نتیجه

در آخر باید گفت با توجه به پشت سر گذاشتن ادوار مذکور در فقه مقارن شیعه و رسیدن به عصر حاضر باید شاهد رویکردی جدید به فقه مقارن باشیم، تا بتوانیم رسالت اصلی شیعه و به خصوص فقه اهل بیت را در عرصه‌های بین‌الملل بهتر ارایه دهیم و بد فهمی دیگران نسبت به فقه شیعه را تبدیل به حسن فهم کنیم یا لاقلاً از این بد فهمی بکاهیم. از مواردی که در بررسی مقاله به دست می‌آید، این نکته است که دقیقاً در دوره‌هایی که فقه مقارن شیعه در نقطه اوج قرار گرفته است، اشخاصی هستند که دیدی متعادل نسبت به مذاهب مقابل خویش دارند و به گونه‌ای قدرت تحمل دیگران را دارند، و شاید این مطلبی باشد که توجه به آن بتواند در راه پیش‌برد فقه الخلاف یا فقه مقارن کمک شایانی کند.

مطلب دیگر از یک سو در جهان امروز بسیاری از معضلات پیش آمده است که در مقررات، قوانین حقوق بشر و کنوانسیون‌های بین‌الملل در مواجهه با آن به مشکلات جدی

۱. جناتی، ۱۴۱۵.

۲. وحده تألیف الکتب الدراسیه، ۱۴۲۳.

۳. مکارم شیرازی، ۱۳۸۵.

برخورد کرده‌اند، و از سویی دیگر جهان امروز به مثابه دهکده‌ای است که اطلاعات در کم‌ترین زمان ممکن مرزهای بین‌الملل را درمی‌نوردد و خواستار این است که بهترین راه‌حل معضلات خویش را از هر کجای عالم که باشد به دست بیاورد؛ از این رو فقه مقارن فرصت بسیار مناسبی است برای ما که داعیه بهترین احکام فقهی در جهان را داریم. پس باید از این فرصت برای شناساندن فقه اهل بیت علیهم السلام نهایت استفاده را برد و احیانا اگر در دست یافتن به نتیجه حکمی، راه را اشتباه رفته‌ایم از کسانی که درک بهتری از استنباط آن حکم داشته‌اند بهره ببریم.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم، به خط عثمان طه.
 نهج البلاغه.
۱. آقا بزرگ تهرانی (۱۴۰۳)، *الذریعة الی تصانیف الشیعه*، بیروت، دار الاضواء.
  ۲. ابن الندیم، محمد بن اسحاق (۱۴۰۳)، *الفهرست فی اخبار العلماء المصنفین من القدماء والمحدثین*، به تحقیق رضا تجدد، تهران، طبع دانشگاه تهران.
  ۳. ابن زهرة، سید حمزة بن علی (۱۴۱۷)، *غنیة النزوع الی علمی الاصول والفروع*، چاپ اول، قم، مؤسسه امام صادق(ع).
  ۴. ابن شاذان، فضل (۱۳۶۳)، *الایضاح*، به تصحیح سید جلال الدین الحسینی، تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
  ۵. ابن شهر آشوب، محمد بن علی (بی تا)، *مناقب آل ابی طالب*، تصحیح سید هاشم رسولی محلاتی، بی جا، قم، انتشارات علامه.
  ۶. _____ (۱۹۶۱)، *معالم العلماء فی فهرست کتب الشیعة و اسماء المصنفین منهم قدیماً و جدیداً*، نجف، منشورات الحیدریه.
  ۷. ابن طاووس، رضی الدین علی بن موسی بن جعفر (۱۳۷۶)، *الاقبال بالاعمال الحسنه فیما یعمل مرة فی السنة*، تحقیق جواد القیومی الاصفهانی، الطبعة الثانية، قم، مکتب الاعلام الاسلامی.
  ۸. الاردبیلی الغروی، محمد بن علی (۱۴۰۳)، *جامع الرواة و ازاحة الاشتباهات عن الطرق و الاسناد*، قم، منشورات مکتبه آیت الله مرعشی نجفی.
  ۹. اسلامی، رضا (۱۳۸۴)، *مدخل علم فقه*، چاپ اول، قم، انتشارات مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.
  ۱۰. اشتهاودی، علی پناه (۱۴۱۶)، *مجموعه فتاوی ابن جنید*، الطبعة الاولى، قم، مؤسسه نشر اسلامی التابعه لجماعه المدرسین.
  ۱۱. الامام علی بن الحسین زین العابدین علیه السلام (۱۴۲۲)، *اعلام الهدیة*، لجنة التألیف المجمع العالمی لاهل البيت، الطبعة الاولى، قم، المطبعة لیلی.

۱۲. امین، سید محسن (بی‌تا)، *اعیان الشیعة*، تحقیق حسن امین، بیروت، دارالتعارف.
۱۳. بجنوردی، کاظم (۱۳۷۳)، *دائرة المعارف بزرگ اسلام*، چاپ اول، تهران، مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی.
۱۴. بحر العلوم طباطبایی، سید محمد مهدی (۱۳۸۶)، *الفوائد الرجالیة*، حقه محمد صادق و حسین بحر العلوم، الطبعة الاولى، النجف الاشرف، مطبعة الادب.
۱۵. البحرانی، سید هاشم الحسینی (۱۴۱۹)، *البرهان فی تفسیر القرآن*، تحقیق قسم الدراسات الاسلامیة، الطبعة الاولى، بیروت لبنان، مؤسسه البعثه.
۱۶. بی‌آزار شیرازی، عبدالکریم (۱۳۷۷)، *همبستگی مذاهب اسلامی*، سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی.
۱۷. جناتی، محمد ابراهیم (۱۳۷۰)، *منابع اجتهاد از دیدگاه مذاهب اسلامی*، چاپ اول، تهران، مؤسسه کیهان.
۱۸. _____ (۱۴۱۵)، *دروس فی الفقه المقارن*، چاپ اول، قم، لمركز المنطقه الثانيه لمنظمة الاعلام الاسلاميه.
۱۹. جواهری، محمد رضا (۱۳۸۱)، *دلایل وجود اجتهاد در عصر ائمه معصومین علیهم السلام*، چاپ اول، قم، بوستان کتاب.
۲۰. حسینی قزوینی (۱۳۸۵)، *تقریرات درس خارج فقه مقارن*، در سال تحصیلی ۱۳۸۵-۱۳۸۶، مدرسه دار الشفاء.
۲۱. خوبی، سید ابوالقاسم (۱۴۰۳)، *معجم رجال الحدیث*، الطبعة الثالثة، بیروت لبنان، منشورات مدینه العلم.
۲۲. الزلمی، مصطفی ابراهیم (۱۳۹۶هـ)، *اسباب اختلاف الفقهاء فی الاحکام الشرعیة*، الطبعة الاولى، بغداد، الجامعه المستنصریه الدار العربیه للطباعة.
۲۳. سبجانی، جعفر (۱۳۷۰)، *مجله حوزه*، مصاحبه آیت‌الله سبجانی، شماره ۴۴ و ۴۳.
۲۴. _____ (۱۴۱۰)، *کلیات فی علم الرجال*، مرکز مدیریت حوزه علمیه قم، الطبعة الثانيه، بیروت، دار المیزان.
۲۵. سبجانی، جعفر (۱۴۱۳)، *الاعتصام*، تحقیق مؤسسه امام صادق علیه السلام، قم، مؤسسه امام صادق(ع).

۲۶. _____ (۱۴۱۵)، *سبع مسایل فقهیه، معاونیه التعلیم و البحوث الاسلامیه*.
۲۷. _____ (۱۴۲۳)، *الانصاف فی مسایل دام فیها الخلاف، چاپ اول، قم، ناشر مؤسسه امام صادق(ع)*.
۲۸. شهرستانی، علی (۱۴۱۶)، *وضوء النبی المدخل، الطبعة الاولى، ناشر مؤسسه جواد الائمه دانشگاه فردوسی مشهد*.
۲۹. شهرستانی، علی (۱۴۲۰)، *وضوء النبی البحث الروایی، الطبعة الاولى، بی جا، بی نا*.
۳۰. شیخ بهایی، محمد بن حسین (۱۴۱۰)، *حرمت ذبائح اهل الكتاب، به تحقیق زهرا اعرجی، چاپ اول، بیروت لبنان، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات*.
۳۱. قمی، شیخ عباس (بی تا)، *الکنی و الالقاب، به تصحیح حسن الحسینی اللواسانی النجفی، بی جا، قم، انتشارات بیدار*.
۳۲. قمی، شیخ عباس (بی تا)، *سفینه البحار و مدینه الحکم و الآثار، به مقدمه میر سید احمد روضاتی، بی جا، بیروت، دار التعارف دار المرتضی*.
۳۳. فیروز آبادی (شافعی) شیرازی (بی تا)، *طبقات الفقهاء، تصحیح خلیل المیس، بی جا، بیروت لبنان، دار القلم*.
۳۴. صدوق ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۲۶)، *الخصال، مصحح علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم مؤسسه نشر اسلامی*.
۳۵. صیمری، مفلح بن حسن راشد (۱۴۰۸)، *تلخیص الخلاف و خلاصه الاختلاف (منتخب الخلاف)، به مقدمه سید مهدی رجالی، قم، بی نا*.
۳۶. طبرسی، ابوعلی فضل بن حسن (۱۴۳۰)، *المؤتلف من المختلف بین الائمة السلف، تحقیق قسم الفقه فی مجمع البحوث الاسلامیه، الطبعة الثانیه، مشهد مؤسسه نشر آستان الرضویه المقدسه*.
۳۷. طبری، نجم الدین (۱۴۲۲)، *دراسات فقهیه فی مسایل خلاقیه، چاپ اول، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم*.
۳۸. طوسی، ابو جعفر محمد بن حسن (۱۴۱۷)، *الفهرست، تحقیق محمد جواد قیومی، الطبعة الاولى، بی جا، مؤسسه نشر الفقاهه*.
۳۹. طوسی، ابو جعفر محمد بن حسن (۱۴۰۷)، *الخلاف، محققان شیخ علی خراسانی، سید جواد شهرستانی، شیخ مهدی طه نجف و شیخ مجتبی عراقی، چاپ اول، قم، ناشر دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین*.

۴۰. _____ (۱۴۲۷)، *اختیار معرفة الرجال المعروف برجال الكشي*، به تحقیق جواد القیومی الاصفهانی، الطبعة الاولى، قم.
۴۱. _____ (۱۳۸۱)، *رجال الطوسی*، تحقیق سید محمد صادق آل بحر العلوم، الطبعة الاولى، نجف، المطبعة الحیدریه.
۴۲. _____ (بی تا)، *الفهرست*، محمد صادق آل بحر العلوم، نجف، مهد نشریات المکتبه المرتضویه.
۴۳. العاملی، شیخ محمد بن الحسن الحُرّ (۱۳۶۲)، *امل الآمل*، تحقیق سید احمد الحسینی، بی تا، قم، دار الكتاب الاسلامی.
۴۴. _____ (۱۴۰۳)، *تفضیل وسائل الشیعة الی تحصیل مسایل الشریعة*، تحقیق عبدالرحیم الریانی الشیرازی، الطبعة الخامسة، لبنان بیروت، درا احیاء التراث العربی.
۴۵. _____ (۱۴۰۹)، *تفضیل وسائل الشیعة الی تحصیل مسایل الشریعة*، مصحح گروه پژوهشی مؤسسه آل البیت، چاپ اول، قم، مؤسسه آل البیت (ع).
۴۶. عبدالله آبادی، سلیمان (۱۳۷۷)، *مجله فقه اهل بیت مقاله آثار فقهی شیخ مفید*، سال شانزدهم، قم.
۴۷. عسکری، نجم الدین جعفر الشریف طهرانی (۱۳۸۱)، *الوضوء من الكتاب و السنة*، الطبعة الاولى، قاهره، مطبوعات النجاح بالقاهره.
۴۸. علامه حلی، حسن بن یوسف بن المطهر الاسدی (۱۴۱۲)، *منتهی المطلب فی تحقیق المذهب*، به تصحیح بخش فقه در جامعه پژوهش‌های اسلامی، چاپ اول، مشهد، ناشر مجمع البحوث الاسلامیه.
۴۹. _____ (۱۴۱۳)، *مختلف الشیعة فی احکام الشریعة*، به تصحیح گروه پژوهش دفتر انتشارات اسلامی، چاپ دوم، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۵۰. علامه حلی، حسن بن یوسف بن المطهر الاسدی (۱۴۱۵)، *ایضاح الاشتباه*، تصحیح محمد الحسون، الطبعة الثانية، قم، نشر اسلامی التابعه لجماعه المدرسین بقم المشرفه.

۵۱. _____ (بی تا)، *تذکره الفقهاء*، تصحیح گروه پژوهش مؤسسه آل البيت عليه السلام، چاپ اول، قم، ناشر مؤسسه آل البيت (ع).
۵۲. علم الهدی، سید مرتضی (۱۴۱۵)، *الانتصار*، به تحقیق گروه پژوهش دفتر انتشارات اسلامی، چاپ اول، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
۵۳. _____ (۱۴۱۷)، *مسائل الناصریات*، تحقیق مرکز البحوث و الدراسات العلمیه، تهران، ناشر رابطه الثقافیه و العلاقات الاسلامیه.
۵۴. الغروی، سید محمد، و یاسر مازح (۱۴۱۹)، *الفقه علی المذاهب الاربعه و مذهب اهل البيت علیهم السلام*، الطبعة الاولى، بیروت لبنان، منشورات دار الثقلمین.
۵۵. غزالی، ابوحامد محمد (بی تا)، *المستصفی من علم الاصول*، و معه کتاب فواتح الرحموت محمد بن نظام، به تعلیق ابراهیم محمد رمضان، بیروت لبنان، دار الارقم بن ابی الارقم.
۵۶. فکیکی، توفیق (۱۳۹۹)، *المتعة و اثرها فی الاصلاح الاجتماعی*، چاپ اول، بیروت لبنان، ناشر دار الکتب الاسلامی.
۵۷. فولادوند، محمد مهدی (۱۳۸۸)، *ترجمه قرآن*، تحقیق دار القرآن الکریم، چاپ ششم، قم، دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
۵۸. فیض کاشانی، محمد محسن (۱۴۰۶)، *الوافی*، مصحح ضیاء الدین حسینی اصفهانی، چاپ اول، اصفهان، کتابخانه امیرالمؤمنین.
۵۹. قاضی نعمان بن محمد (بی تا)، *اختلاف اصول المذهب*، تحقیق مصطفی غالب، بیروت، دار الاندلس.
۶۰. قمی سبزواری، علی بن محمد بن مؤمن (۱۴۲۱)، *جامع الخلاف و الوفاق*، به تصحیح حسین حسینی بیرجندی، چاپ اول، قم، انتشارات زمینه سازان ظهور امام عصر (ع).
۶۱. کاشف الغطاء، محمد حسین (۱۴۲۲)، *تحریر المجلة*، به تصحیح محمد ساعدی، تحت اشراف محمد مهدی آصفی، الطبعة الاولى، تهران، المجمع العالمی للتقريب بين المذاهب الاسلامیه.
۶۲. کسروی، احمد (۱۳۶۳)، *تاریخ مشروطه ایران*، چاپ چهاردهم، تهران، چاپخانه سپهر.
۶۳. کلینی الرازی، ابوجعفر محمد بن یعقوب بن اسحق (۱۴۰۱)، *الفروع من الکافی*، به تعلیقه علی اکبر غفاری، چاپ سوم، بیروت، دار صعب دار التعارف.

۶۴. گرجی، ابوالقاسم (۱۳۷۵)، *تاریخ فقه و فقها*، چاپ اول، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهی (سمت).
۶۵. مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳)، *بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار*، الطبعة الثالثة، بیروت لبنان، دار احیا التراث العربی.
۶۶. مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۴)، *بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار*، بیروت لبنان، مؤسسه الوفا.
۶۷. مدرس تبریزی، محمد علی (۱۳۷۴)، *ریحانة الادب*، چاپ چهارم، تهران، انتشارات خیام.
۶۸. مظفر، محمد رضا (۱۳۸۶)، *اصول الفقه*، الطبعة الثانية، نجف، دار النعمان.
۶۹. مظفر، محمود بن محمد حسن (۱۳۹۲)، *احیاء الاراضی الموات*، چاپ اول، قاهره مصر، ناشر المطبعة العالمیه.
۷۰. مغنیه، محمد جواد (۱۴۱۶)، *الفقه علی المذاهب الخمسه*، الطبعة الخامسة، تهران، منشورات مؤسسه امام صادق(ع).
۷۱. مفید، محمد بن نعمان (بی تا)، *الاختصاص*، به مقدمه سید محمد مهدی سید حسن الخراسانی، قم، مکتبه بصیرتی.
۷۲. _____ (۱۴۱۳)، *المسائل الصاغانیة*، تحقیق محمد السید کاظم القاضی طباطبایی، الطبعة الاولى، حوزه علمیه قم، در ضمن مصنفات شیخ مفید، ناشر المؤتمر العالمی لالفیه المفید.
۷۳. _____ (۱۴۱۳)، *المسائل العویسیة*، تحقیق محسن احمدی، الطبعة الاولى، حوزه علمیه قم، در ضمن مصنفات شیخ مفید، ناشر المؤتمر العالمی لالفیه المفید.
۷۴. _____ (۱۴۱۳)، *الاعلام فیما اتفقت الامامیة علیه من الاحکام*، در ضمن مصنفات شیخ مفید ج ۹، تحقیق محمد الحسون، الطبعة الاولى، قم، المؤتمر العالمی لالفیه الشیخ المفید.
۷۵. _____ (۱۴۱۳)، *الموجز فی المتعة*، تحقیق علی اکبر زمانی نژاد، الطبعة الاولى، حوزه علمیه قم، در ضمن مصنفات شیخ مفید، ناشر المؤتمر العالمی لالفیه الشیخ المفید.
۷۶. _____ (۱۴۱۳)، *تحريم ذبائح اهل الكتاب*، تحقیق مهدی نجف، الطبعة الاولى، قم، ناشر المؤتمر العالمی لالفیه الشیخ المفید حوزه علمیه قم المقدسه.

۷۷. _____ (۱۴۱۳)، رسالة المسح على الرجلين، الطبعة الاولى، حوزه علمیه قم، در ضمن مصنفات شیخ مفید، ناشر المؤتمر العالمی لالفیه شیخ المفید.
۷۸. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۵)، دائرة المعارف فقه مقارن، با همکاری جمعی، چاپ اول، قم، ناشر مدرسه الامام علی بن ابی طالب (ع).
۷۹. منتظری، حسینعلی (۱۴۰۹)، دراسات فی ولایة العقیه و فقه الدولة الاسلامیة، الطبعة الثانية، ایران، المركز العالمی للدراسات الاسلامیة.
۸۰. الموسوی، سید عبدالحسین شرف الدین (۱۳۸۱)، المسح على الرجل، قاهره، مكتبه النجاح ناشر سید مرتضی الرضوی کشمیری.
۸۱. الموسوی، سید عبدالحسین شرف الدین (۱۴۲۰)، مسایل فقهیة، تحقیق المجمع العالمی لاهل البيت عليهم السلام، تهران، الطبعة الاولى، ناشر مجمع العالی لاهل البيت عليهم السلام.
۸۲. میر داماد، محمد باقر بن حسینی استر آبادی (۱۳۹۷)، حاشیة على مختلف الشیعة، چاپ اول، تهران، ناشر سید جمال الدین میرداماد، (این کتاب در ضمن کتاب "اثنی عشر رساله" چاپ شده است.
۸۳. نجاشی، ابوالعباس احمد (۱۴۰۷)، رجال النجاشی، تحقیق آیت الله سید موسی شبیری زنجانی، بی جا، قم، مؤسسه النشر الاسلامی لجامعه المدرسین بقم المشرفه.
۸۴. النیسابوری الکتوری، سید اعجاز حسین (بی تا)، كشف الحجب و الاستار عن اسماء الكتب و الاسفار، با مقدمه آیت الله مرعشی نجفی، الطبعة الثانية، قم، نشر مكتبه آیت الله مرعشی نجفی.
۸۵. واعظ زاده خراسانی، محمد (۱۴۲۱)، الوحدة الاسلامی، اعداد سید جلال میر آقایی، الطبعة الاولى، تهران، مجمع العالمی للتقريب بين المذاهب.
۸۶. وحدة تألیف الكتب الدراسیة (۱۴۲۳)، الفقه المقارن، الطبعة الثانية، قم، المنظمه العالمیة للحوزات و المدارس الاسلامیة.

